

Vinko PULJIĆ

PRAVEDNOST I PRAŠTANJE

Gospodine Kardinale,
 draga braćo u episkopatu,
 dragi svećenici i đakoni,
 draga braćo i sestre u Kristu,
 dragi prijatelji okupljeni u vjeri na susretu u ovoj katedrali!

Na pragu 2000.-te, dok se sve više naglašava uska povezanost između naroda, nacija, osoba i kultura današnjeg svijeta (usp. *Gaudium et spes*, 26), Crkva je pozvana da s obnovljenim zanosom odgovori na djelovanje Duha Svetoga, kako ljudima našega vremena pomoći otkrivati Boga u svijetu i u čovjeku kao pojedincu, koji je slika Njegova. Naše vrijeme je između ostaloga okarakterizirano kao vrijeme u kojemu se vapi za pravednošću i praštanjem, koji su temeljni uvjeti izgradnje svijeta po Božjem naumu (usp. Post 1 i 2).

„Kršćani, sjećajući se Gospodinove riječi ‘po tom će poznati svi da ste moji učenici ako se budete ljubili međusobno’ (Iv 13,35), ne mogu ništa žarče željeti nego da što širokogrudnije i uspješnije služe ljudima ovoga vremena“ (*Gaudium et spes*, 93).

U okviru govora o vjeri i traženju Boga, ove ćemo večeri upravo govoriti o pravednosti i praštanju. Dakle, radi se o temi, koja je u sebi istovjetno religiozna i ljudska, teološka i antropološko-socijalna. U svjetlu Riječi Božje to nam se predstavlja kao jedno, dakle, neodvojivo od nauka vjere o čovjeku i o svijetu.

Naša će pozornost o pravednosti i praštanju biti temeljena na govoru Svetog Pisma. Zadržat ćemo se samo na nekim aspektima, imajući u vidu da je biblijski govor, i to upravo o ovoj temi, veoma bogat. Drugi vatikanski koncil je htio podsjetiti da je: „svako Pismo Bogom nadahnuto i korisno za poučavanje, karanje, ispravljanje i odgajanje u pravednosti da čovjek Božji bude savršen...“ (*Dei verbum*, 11), dodajući da: „vjera kojom se Kristu vjeruje donosi plodove u hvaljenju i zahvaljivanju za dobročinstva primljena od Boga. K tomu proizlazi živ osjećaj za pravdu i iskrenu ljubav prema bližnjemu“ (*Unitatis redintegratio*, 23).

„Istina će vas osloboditi“, govori Krist (Iv 8,32). Oproštenje i pomirenje poravnava put koji čovjeka vodi u pravednosti prema njegovoj konačnoj sudbini. Ovo je temeljni zahtjev koji je svakim danom sve očigledniji.

Na koji način može Kristov učenik dati svoj doprinos u izgradnji svijesti za pravednost i praštanje, za promicanje dostojanstva, kako bi svijet bio čovječniji i pravedniji? To je pitanje koje i u svjetlu događaja Velikog jubileja 2000. godine, koji započinje skoro za 296 dana, traži žuran odgovor. Kršćanski jubilej po svojoj naravi je vrijeme u kojem misterij praštanja zahvaća u životne programe vjernika. Bog bogat milosrđem „zaboravlja“ grijehе ljudske, „oprašta nam naše slabosti“. Ali Jubilej je također vrijeme praštanja jednih drugima: „Kako i mi otpuštamo dužnicima našim.“ Samo u tom smislu i na taj način započet će vrijeme pravednosti.

„Ako imadnete ljubavi jedan prema drugome, po tome će svi upoznati da ste moji učenici“ (Iv 13,35). Po primjeru Božanskog Učitelja (Iv 3,17; Mt 20,28, Mk 10,45) i djelovanjem Duha Svetoga, Crkva svima nudi svjetlo Evanđelja za spasenje ljudske osobe i za izgradnju boljeg ljudskog društva (usp. *Gaudium et spes*, 3; 93).

Tema o pravednosti i praštanju zahvaća u najdublje korijene ljudske osobe, kao i u njezin odnos s Bogom i sa svijetom koji ga okružuje. Pravednost i praštanje su usko povezani s mirom, sa skladnom povezanošću u svakoj obitelji, u svakoj zemlji, na svakom kontinentu; povezani su s mirom osobnim i s mirom socijalnim. Obadvoje je potrebno prihvatiti da bi se uzajamno izgradio svijet kao jedna velika obitelj naroda i kao velika Božja obitelj.

Malo prije smo slušali parabolu o nevjernom sluzi (Mt 18, 23-25). Protagonist te parabole, sluga, kojemu je njegov gospodar oprostio dug od deset tisuća talenata (dakle, radi se o većoj svoti), neće da oprostí svome drugu koji je sluga kao i on, koji mu duguje samo sto denara. Evo primjera nepravde i zloće. Ovaj zli sluga svojim ponašanjem izlazi izvan okvira ljudskosti. Naprotiv, gospodar ovoga zlog sluge, ganut njegovim zaklinjanjem oprostí mu sav dug, ali nasuprot njegovoj tolikoj zloći predade ga u ruke tamničara-mučitelja dok mu ne isplati sav dug. Završne Isusove riječi nas razoružavaju: „Tako će i moj Otac Nebeski postupiti s vama ako ne oprostite jedni drugima od svega srca“ (Mt 18,35).

Zatim je evanđelist Matej zabilježio vrlo zanimljiv razgovor između Petra i Isusa. Petar se, naime, obratio Isusu govoreći: „Gospodine, ako brat moj pogriješi protiv mene, koliko puta da mu oprostim? Do sedam puta?“ (Mt 18,21). Međutim, Isusov odgovor nadilazi Petrove velikodušne osjećaje: „Ne kažem ti do sedam puta, nego do sedamdeset puta sedam“ (Mt 18,22).

Evanđelje ne pozna granice: treba oprostiti do „sedamdeset puta sedam“. Ali to nije dovoljno, mora se naime oprostiti od sveg srca. I Isus nastavlja: „udari li te tko po desnom obrazu, okreni mu i drugi“ (Mt 5,39; usp. Lk 6,29). I napokon: „Ljubite svoje neprijatelje i molite za one koji vas progone“ (Mt 5,44; usp. Lk 6, 27-28.35).

Koji je smisao ovog odgovora? Isus odgovara da se treba tako ponašati „kako biste postali sinovi svoga Oca nebeskoga, koji čini da Njegovo sunce izlazi nad zlima i dobrima, i da kiša pada pravednima i nepravednima“ (Mt 5,45; Lk 6,32-33). Inače: „Ako ljubite one koji vas ljube, kakvu ćete plaću imati? Zar

i carinici ne čine to isto? Ako jedino svoju braću pozdravljate, što izvanredno činite? Zar i pogani ne čine isto?" (Mt 5,46-47). Naprotiv, evanđeoska logika ide u posve drugom smjeru: „Budite savršeni kao što je savršen Otac“ (Mt 5, 48); a to hoće reći: „Budite milosrdni kao što je milosrdan Otac vaš!“ (Lk 6,36).

Zanimljivo da Evandjelje gleda savršenstvo upravo u milosrđu. I to ne u bilo kakvom milosrđu, nego u milosrđu pravednosti koja se očituje u praštanju. To je pravednost Oca Nebeskoga! U tom kontekstu izgleda posve razumljiva parabola o milosrdnom Samaritancu (Lk 10,30-35), ili ona o izgubljenom sinu (Lk 15,11-13). Postaje očito da je praštanje zahtjev upravo Božje ljubavi, koja se isto tako treba očitovati i među ljudima.

Tako se razjašnjava slika o najvećoj zapovijedi od koje ovisi sav Zakon i Proroci (Mt 22,40; Rim 13,8-10), a to je zapovijed ljubavi: „Ljubi bližnjega svoga kao samoga sebe“ (Mt 22,37-39; Mk 12,28-31; Lk 10,25-27). Zapovijed ljubavi je nepodijeljena, jer „ako netko tvrdi: ‘Ljubim Boga’, a mrzi svoga brata, lažac je; jer tko ne ljubi svoga brata koga vidi, ne može ljubiti Boga koga ne vidi“ (1 Iv 4,20).

Zar onda nije istina da ćemo biti suđeni po ljubavi koju imamo prema svojoj braći? U ovozemaljskom životu Isusu je bilo posve jasno: „Bijah gladan, i dadoste mi jesti; bijah žedan, i napojiste me; bijah gol, i obukoste me; bijah bolestan, i pohodiste me; bijah u tamnici, i dodoste k meni. Zaista, kažem vam, meni ste učinili koliko ste učinili jednomu od ove moje najmanje braće“ (Mt 25,35.40.42.45).

Već knjiga Izreka kaza: „Jahvi pozajma tko je siromahu milostiv, i on će mu platiti dobročinstvo“ (Izr 19,17). Moći stajati pred Bogom i biti sudionik na Njegovoj svadbenoj gozbi treba se „obučiti u pravedna djela svetih“ (Otk 19,8; 21,27). Bog želi vidjeti našu ljubav, našu pravednost i našu iskrenu želju praštanja ostvarenu u konkretnom odnosu prema bližnjemu. Ne može se prijanjati uz Boga a mimoilaziti bližnjega, jer u iskazivanju ljubavi bližnjemu očitujemo svoju privrženost Bogu.

Sam Isus postaje prototip, mjera ljubavi prema drugima, govoreći: „Novu vam zapovijed dajem: Ljubite jedan drugoga; kao što sam ja ljubio vas, ljubite i vi jedan drugoga“ (Iv 13,34). Kako ih je volio? Tako što „im iskaza do vrhunca ljubav“ (Iv 13,1).

Apostol naroda nas podsjeća: „Dakako, teško se umire za pravednika, a za dobročinitelja možda bi se tko i usudio umrijeti. Ali Bog pokaza svoju ljubav prema nama time što je Krist, dok smo još bili grješnici, umro za nas. Jer ako smo izmireni s Bogom smrću Njegova Sina dok smo još bili neprijatelji, mnogo ćemo se sigurnije, već izmireni, spasiti njegovim životom“ (Rim 5,7-8.10). „Zaista, niste otkupljeni nečim raspadljivim - srebrom ili zlatom - od svoga bezvrijednog, od otaca baštinjenog načina života, nego skupocjenom krvi Krista kao nevina i bez mane Janjeta“ (1 Pt 1,18-19), koji umrije „zbog grijeha, pravedan za nepravedne, da nas privede k Bogu“ (1 Pt 3,18).

Sam Bog nas poučava da ako želimo život moramo ponuditi praštanje, i to takvo praštanje koje se preobrazuje u beskrajnu ljubav. Tako kršćanin postaje

skoro služitelj izvorne Božje pravednosti. „Sve što želite da ljudi čine vama, činite i vi njima! U tome je sav zakon i proroci“ (Mt 7,12).

U poučavanju kako treba poštivati dostojanstvo druge osobe, kako treba ljubav iskazivati i neprijateljima svojim, Isus želi da ljubav postane životni stav s kojom će svaki Isusov učenik odgovoriti na zloću drugih. Grijeh drugoga ne lišava ga dostojanstva djeteta Božjega, niti ga lišava da bude naš brat.

Svakim danom molimo molitvu Oče naš. To je molitva otkupljenih. U njoj, kako sam i malo prije naglasio, stoji prekrasna izreka: „Otpusti nama duge naše kako i mi otpuštamo dužnicima svojim.“

Gospodnja molitva nudi posebno iskustvo očinske Božje ljubavi. Iskustvo koje stječemo praštanjem našem bližnjemu preobrazuje se u iskustvo bratskog pomirenja, čineći da ono postane pravilo skladnog i plodonosnog života i susreta osoba u istini i ljubavi.

Sa značajnim riječima u Očenašu podudara se i sljedeća Isusova pouka: „Ako vi oprostite ljudima njihove pogreške, oprostit će i vama vaš Otac Nebeski. Ako li vi ne oprostite ljudima njihovih pogrešaka, ni vaš Otac neće vama oprostiti vaših“ (Mt 6,14-15). Sličan izraz o vjeri i molitvi zabilježen je također i kod Marka u Isusovu govoru: „Kad molite, oprostite ako što imate protiv koga, da i vama Otac vaš nebeski oprost i vaše grijeh“ (Mk 11,25).

Dakle, praštanje se očituje kao Božji zahtjev i neophodan uvjet da bi se moglo stati pred Oca nebeskoga. Eto zašto Ponovljeni zakon zahtijeva: „Pravednost i samo pravednost slijedi...“ (16,20); ili kako Izaija proglašava: „Uklonite mi s očiju djela opaka, prestanite zlo činiti! Učite se dobrim djelima, pravdi težite, ugnjetenom pritecite u pomoć, siroti pomozite do pravde, za udovu se zauzmite“ (Iz 1,16-17). U biti, ono što Bog želi jest novo srce, mentalitet iz kojeg proizlaze misli i način ponašanja koji odgovaraju: „Više volim milosrđe nego žrtvu“ (Mt 9,13; 12,7; usp. Hoš 6,6).

Sveto Pismo prikazuje Boga kao Onoga koji je Ljubav (1 Iv 4,8); kao Onoga koji je „milosrdan i milostiv, spor na srdžbu i vrlo dobrotiv“ (Ps 103,8); kao Onoga koji je „Gospod pravde“ (Tob 13,7), koji je „Bog pravedan“ (Iz 30,18), koji je „Gospodin pravedni“ (2 Tim 4,8), dok su: „pravda i pravednost temelji prijestolja Njegova“ (Ps 89,15), i „Pravda je tvoja pravda vječita, i Zakon tvoj sama istina“ (Ps 119; 142), „Jer si pokazao svoja pravedna djela“ (Otk 15,4).

Napokon Sveto Pismo prikazuje Boga kao Onoga koji je „sama dobrota i pravednost“ (Ps 25,8), i nazvan je „Jahve, Pravda naša“ (Jr 23,3; 33,16). On je Gospodin koji „ljubi pravdu, a mrzi grabež nepravedni“ (Iz 61,11) i čini da će „mir biti djelo pravde, a plod pravednosti trajan pokoj i uzdanje“. Doista, mir nije ništa drugo nego život u istinitosti i pravednosti (usp. *Dignitatis humanae*, 7).

Jedan panoramski pogled na današnji svijet daje nam uočiti veliku potrebu praštanja i pravednosti. Svjedoci smo činjenice kako u mnogim djelovima svijeta manjka pravednost, a praštanje kao da je posve odsutno. Ovo je u svijetu prozrokovalo velike nevolje koje postaju sve očitije. Ali usprkos strašnim vijestima koje slušamo preko sredstava javnog priopćavanja ohrabruje nas či-

njenica da ipak u svijetu raste želja i čežnja za pravедnošću, za praštanjem i za pomirenjem, bilo na osobnom, bilo na socijalnom, bilo na političkom području. Upravo želja za pravедnošću i osjećaj za praštanje i pomirenje mogu dovesti čovjeka, kako malo prije rekoh, na izvor uzvišenih vrednota: k Bogu.

Takovu čežnju trebamo svim marom podržati i usmjeriti prema dobru, te ojačati je vjerskim vrednotama koje su sposobne učiniti da raste Kraljevstvo Božje, kraljevstvo vječno i univerzalno, kraljevstvo pravедnosti i života, kraljevstvo svetosti i milosti, kraljevstvo pravédnosti, ljubavi i mira.

To je jedan dugačak i zahtjevan proces, ali je potreban. Da bi se postigli željeni uspjesi, treba nastaviti raditi s velikom ustrajnošću u odgajanju ljudskog srca, koje je najintimnije sjedište svake ljudske osobe. „Neuravnoteženosti od kojih trpi suvremeni svijet u stvari su povezane s onom osnovnijom neuravnoteženošću kojoj su korijeni u čovjekovu srcu“ (*Gaudium et spes*, 10).

„U korijenu svih moralnih zala, koji razdvajaju i razdiru društvo, jest zapravo grijeh. Cijeli ljudski život je jedna borba, često dramatična, između dobra i zla“ (Ivan Pavao II.).

Čovjek će uspjeti ako u svemu prihvati vjeru koja „uistinu sve stvari rasvjetljuje novim svjetlom i očituje nam Božje nakane o cjelovitom čovjekovu pozivu te tako usmjeruje duh prema humanim rješenjima“ (*Gaudium et spes*, 11). Eto, vjera se očituje kao vez čovjeka u traženju pravédnog, pravičnog i dostojnog rješenja u problemima današnjice.

Više nego ikad aktualan je Isusov poziv, kojeg smo prije nekoliko dana na početku korizme čuli: „Obratite se i vjerujte Evanđelju“ (Mk 1,15). Kako ponovno uspostaviti čvrste temelje pravédnosti koju tražimo ako ne dopustimo da nas Evanđelje ne obrati, ako u njemu ne pronađemo radost obećanja. Činiti pravédnost znači moći oprostiti i pomiriti se, što je uvjet moći prepoznati Božju istinu u sebi samom i u drugoj osobi.

Sve ovo navedeno ne znači zaboraviti učinjeno zlo. Naprotiv, zaborav može prouzrokovati strašnu opasnost da se ista zla ponove, koja mogu biti još veća i opasnija. Govoreći o ovoj vrlo osjetljivoj temi Sveti Otac je 3. listopada 1998. u Mariji Bistrici, u Hrvatskoj, rekao: „Oprostiti i pomiriti se znači očistiti sjećanja od mržnje, od zala, od želje za osvetom; znači i onoga koji nam je zlo nanio prepoznati kao brata; znači ne dopustiti da te svlada zlo, već zlo svladaj dobrim (usp. Rim 12,21)“ (*L'Osservatore Romano*, 4. rujna 1998, str. 6/7).

Kršćanin je pozvan bit sluga u službi pravédnosti i praštanju u ovom svijetu. Potreba pravédnosti, praštanja i pomirenja u istini i ljubavi osjeća se u različitim stranama svijeta; osjeća se potreba oprostiti stare i nove nepravde; oprostiti i ono što se dogodilo u proteklim stoljećima kao i ono što se dogodilo u našim danima. Zaista, kakve su sve nepravde počinjene zbog rata, zbog uspostavljenih sustava koji su izrabljivali i pojedince i narode; kolika tlačenja naroda koji je poslije ostavljen u siromaštvu i bijedi; kolike nejednakosti u ekonomskom sustavu koji u prvom redu izrabljuje čovjeka; koliki egoizam u osobnim i grupnim interesima umjesto da se gleda opće zajedničko dobro.

Zaista je potrebno poraditi na uspostavi pravédnosti i promicati prašta-

nje na svakom području, da bi se mogli stvarati novi temelji nade za budućnost, u kojoj će se poštivati dostojanstvo svakog brata i sestre, u kojem neće biti rob i slobodnjak, u kojem se neće promatrati nacije i narodi veliki ili mali, nacije ili narodi kolonizirani, nego naprotiv, da svi narodi i nacije imaju ista prava i dužnosti, s istim pravima na dostojanstvo i poštivanje. Nije li možda ovo istinito što sv. Ivan kaže u Apokalipsi o „velikom mnoštvu koje nitko nije mogao izbrojiti, iz svakog naroda i plemena, puka i jezika“ (Otk 7,9).

Treba, dakle, opraštati i kidati okove zla, i tako stvarati budućnost dostojnu čovjeka. To govorim kao građanin zemlje u kojoj je od 1991. godine pa sve do jeseni 1995. godine vladalo nečuveno nasilje, u zemlji u kojoj su se na završetku 20. stoljeća ponovno otvorili koncentracijski logori, u kojoj su narodi silomi lišeni svoje zemlje, svojih domova, svoje budućnosti. I još ni danas ne mogu se vratiti u vlastita mjesta i gradove, naprotiv, želi se čak izbrisati njihov religiozni i kulturni identitet. To govorim kao biskup koji radi u službi Evanđelja. To govorim kao pastir Crkve jedne zemlje u kojoj je broj katolika u zadnje vrijeme veoma smanjen. Moj grad Sarajevo u zadnjih 40 godina ovog stoljeća brojio je 36 posto katoličkog stanovništva. Danas je taj broj spao ispod 10 posto: cijela zemlja odakle dolazim prije nedavnog rata brojila je 850.000 katolika. Danas je taj broj pao, u ime neke pravde, ispod 400.000.

Večeras bih htio ponovno apelirati na praštanje i pravednost. Isti taj apel koji sam uputio s Crkvom čiji sam pastir i u zajedništvu s pastirima ostalih mjernih Crkava BiH i Hrvatske, nisam prestajao ponavljati tijekom cijelog tragičnog rata agresije, koji je strahovito pogodio naše krajeve. Najbolji način na koji Crkva može proširiti svoje poslanje jest evangelizacija: navještaj Krista, Božjeg ljubljenog Sina „u kome imamo otkupljenje, oproštenje grijeha; uspostavljajući mir krvlju Njegova križa“ (Kol 1,14.20).

Razmišljajući o pravednosti i praštanju uvidio sam žurnu potrebu usmjeriti sve snage na evangelizaciju svijeta, dajući čast i slavu Bogu i Sinu Njegovu. Dakle, poruka Evanđelja može se također zvati i poruka pravednosti i praštanja, za čim upravo čezne današnji svijet. U današnje vrijeme osjeća se hitna potreba opominjati u ime Kristovo: „Pomirite se s Bogom. Njega koji je bio bez ikakva grijeha Bog učini mjesto nas grijehom, da mi u Njemu postanemo pravednošću Božjom“ (1 Kor 5, 20-21). Ne može se u današnjem svijetu ostati hladnokrvan nasuprot tolikoj žeđi za pravednošću i praštanjem: potrebno je donijeti poruku Evanđelja.

Moći izgrađivati novi i bolji svijet, koji teži ljubavi, pravednosti i praštanju, potrebno je obnoviti žar za evangelizaciju, počevši od pojedinaca, obitelji, te raznih slojeva društva, kulture, umjetnosti, politike, ekonomije, sredstava javnog priopćivanja, zdravstva, športa... Koliko se bude čovjek, u prvom redu kao kršćanin, zalagao za pravednost i praštanje, to će sve više svijet biti solidaran i pravedan. To je i sam Krist na križu molio: „Oče, oprostite im jer ne znaju što čine“ (Lk 23,34). Sličan primjer nam je ostavio đakon Stjepan koji je prije kamenovanja rekao: „Gospodine, ne uzmi im ovo za grijeh!“ (Dj 7,60). Isus kao i njegov učenik Stjepan opraštaju od srca, dajući mjesto pravednosti koja je

prožeta ljubavlju.

Svi smo pozvani biti braća u Kristu, posvjedočiti istinu i ljubav Božju. „Budući da je Bog Otac počelo i svrha svega, pozvani smo svi da budemo braća. I zato, pozvani tim istim ljudskim i božanskim pozivom, možemo i moramo bez prijekare u pravom miru surađivati na izgradnji svijeta“ (*Gaudium et spes*, 92).

Šta današnji svijet očekuje od kršćana? Evo što kaže Drugi vatikanski koncil: „Stoga, prianjajući vjerno uz Evanđelje i služeći se njegovim silama, povezani sa svima koji vole i gaje pravdu, prihvaćaju golem posao koji se ovdje na zemlji treba obaviti a o kojem trebaju dati računa Onome koji će sve suditi u posljednji dan. Neće svi koji kažu 'Gospodine, Gospodine!' (usp. Mt 7,21) ući u Kraljevstvo nebesko, nego oni koji čine volju Oca i koji se djelotvorno laćaju posla. A Otac hoće da u svim ljudima priznamo brata Krista i da Ga djelotvorno ljubimo riječju i činom, svjedočeći tako za istinu, i da drugima posredujemo tajnu ljubavi nebeskog Oca. Tim putem će se ljudi po čitavom svijetu pobuditi na živu nadu koja je dar Duha Svetoga da budu napokon jednom primljeni u miru i višnjem blaženstvu u domovini koja blista Božjom slavom“ (*Gaudium et spes*, 93).

Pravednost i praštanje. U njima upravo leži tajna budućnosti svijeta, koji je toliko u naše vrijeme razderan ratovima i povijesnim, socijalnim, ekonomskim i političkim podjelama. Taj i takav svijet potreban je Boga da bi kao takav mogao spoznati vlastitu pravednost. Svatko je brat i sestra, iako različiti ali isti u Božjoj zamisli i dostojanstvu. Iz ovoga proizlazi početak pomirenja s Bogom i s bližnjim. Drugim riječima, svaki govor o pravednosti i o praštanju neminovno vodi evangelizaciji: potrebno je naviještati ljubav Božju, Boga, koji je stvorio muško i žensko na svoju sliku i priliku i koji je u Kristu sve otkupio.

Govor o praštanju i o pravednosti vrijedi za prošlost i za sadašnjost cijelog čovječanstva, i to u novom svjetlu prema budućnosti. Bog zahtijeva obnovu pravednosti i praštanja koji su temeljna podloga svih odnosa u velikoj ljudskoj obitelji. „Ključ, središte i cilj sve ljudske povijesti“ jest Krist (*Gaudium et spes*, 10).

Rim, bazilika sv. Ivana Lateranskog, 2. ožujka 1999.